नेपालको इतिहासलेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान

इतिहास विषयमा विद्यावारिधि (पिएच.डी.) उपाधिका
निमित्त त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा
सामाजिकशास्त्र सङ्काय, डीनको
कार्यालय कीर्तिपुरमा
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता
ज्ञानेन्द्रप्रसाद पौड्याल
उपप्राध्यापक
पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस
बागबजार, काठमाडौँ
२०६४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
डीनको कार्यालय

शोधप्रबन्धको स्वीकृति

श्री ज्ञानेन्द्रप्रसाद पौड्यालको **नेपालको इतिहासलेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान** शीर्षकको शोधप्रबन्ध विद्यावारिधि (पिएच.डी.) उपाधिका निमित्त सिफारिस गर्दछौं ।

शोधनिर्देशक	शोधविशेषज्ञ
प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य	प्रा.डा. कृष्णबहादुर थापा
(उपकुलपति)	इतिहास केन्द्रीय विभाग
लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय	त्रि.वि., कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
डीनको कार्यालय

शोधनिर्देशकको सिफारिस

शोधार्थी ज्ञानेन्द्रप्रसाद पौड्यालले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत इतिहास विषयको **नेपालको इतिहासलेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान** शीर्षकमा विद्यावारिधि (पिएच.डी.) को प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मेरो निर्देशनमा मेहनतसाथ तयार पार्नु भएको हो ।

शोधनिर्देशक

प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य
(उपकुलपति)
लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय

संक्षेपीकृत शब्द सूची

ई.	-	ईस्वी सम्वत्
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
ने.ए.अ.अ.के.	-	नेपाल र एशियाली अध्ययन-अनुसन्धान केन्द्र
पा.वि.के.	-	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
वि.सं.	-	विक्रम सम्वत्
ने.सं.वि.	-	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

कृतज्ञताज्ञापन

विद्यावारिधि (पिएच.डी.) उपाधिका निम्ति **नेपालको इतिहास लेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान** शीर्षकमा त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकायमा रजिष्ट्रेशन गरी यस किसिमको अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने अवसर प्राप्त भएकोमा सम्बन्धित सबैप्रति आभारी छु ।

विशेषगरी निर्दलीय शासनको प्रतिबन्धितकालमा व्यवस्था र शासक वर्गलाई प्राथमिकता दिई प्रशंसासहित अनुसन्धानहरू भए भने प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना २०४६ पछि पार्टी क्रियाकलाप, राजनेताहरूको व्यक्तित्व र राजनैतिक इतिहासको अध्ययन-अनुसन्धानमा बढी जोड दिइएको पाइन्छ । नेपालको इतिहासलेखनमा योगदान दिने प्रेरणादायी महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूको सम्बन्धमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्नुपर्दछ भन्ने महसुस भइरहेको सन्दर्भमा मेरा आदरणीय गुरु प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यज्यूबाट प्रस्तुत शीर्षकमा आवश्यकता र औचित्यका बारे ध्यानाकर्षण गर्नुभयो । उहाँको सुझावलाई उपयुक्त ठानी सोहीअनुसार शोधप्रस्ताव लेख्ने रजिष्ट्रेशन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाई यहाँसम्म आइपुग्ने अवसर प्राप्त भयो । वास्तवमा डा. डिल्लीरमण रेग्मी उच्च शिक्षा अध्ययनको आधारमा अर्थशास्त्री, क्रियाकलापले राजनीतिज्ञ र अध्ययन, चिन्तन र लेखनले इतिहासकार हुन् । नेपालको इतिहास लेखनमा यिनको महत्त्वपूर्ण र अतुलनीय योगदान रहेको छ । यस सम्बन्धमा हालसम्म यस किसिमको अध्ययन-अनुसन्धान नभइरहेको परिपेक्ष्यमा डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखनमा दिएको योगदान र मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यसहित यो अनुसन्धान प्रयास गरिएको छ ।

रचनात्मक तथा बौद्धिक मार्गनिर्देशनसहित शोधपत्रलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन भरपुर सहयोग गर्नुहुने शोधनिर्देशक प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य र शोधविशेषज्ञ प्रा.डा. कृष्णबहादुर थापाप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु । मलाई सधैं अध्ययन-अनुसन्धान कार्यमा प्रोत्साहन गरिरहनु हुने, अर्न्तवार्ता र सामग्री सङ्कलनमा समेत सहयोग गरिदिनु हुने मेरा आदरणीय गुरुहरू प्रा.डा. त्रिरत्न मानन्धर, प्रा.डा. प्रेमरमण उप्रेती, प्रा.डा. चन्द्रविक्रम बुढाथोकी, प्रा.डा. पुरुषोत्तम बास्कोटा, प्रा.डा. तीर्थप्रसाद मिश्र, प्रा.डा. विजयकुमार मानन्धर, प्रा.डा. राजाराम सुवेदी, प्रा. निरञ्जन शर्मा, प्रा.डा. राजेश गौतमलगायत इतिहास केन्द्रीय विभागका सबै गुरुहरूप्रति आभारी छु ।

अध्ययन-अनुसन्धान कार्यलाई पूर्णता दिन सामग्री सङ्कलन र अन्तर्वार्तामा समेत सरिक भै सहयोग गर्नु हुने सम्बन्धित सबै (जसको नाम सन्दर्भसूचीमा समावेश छ) लाई धन्यवाद दिन चाहान्छु । त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, डा. डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय, मदन पुस्तकालय, नेपाल-भारत पुस्तकालय, राष्ट्रिय अभिलेखालय, इतिहास केन्द्रीय विभाग तथा अन्य संघ-संस्था वा व्यक्ति सबैलाई आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु । सामग्री सङ्कलन र अन्य कार्यमा सल्लाह र सहयोग गर्ने साथीहरू वद्रीप्रसाद शर्मा, डा. भूपहरि पौडेल, एकनारायण पौड्याल, डा. विष्णु सापकोटा, लालमणि पाण्डे, पशुपति नेपाल, हरि देवकोटा, कुमार नेपाल, गेवनाथ न्यौपाने, कमला पौड्याल, सुभास पाण्डे, रविन्द्र पौड्याल सबै धन्यवादका पात्र छन् । घरायसी समस्या र अन्य विभिन्न झन्झटबाट मुक्त गरी मलाई यस किसिमको अध्ययन-अनुसन्धानमा लाग्न समय दिई अभिप्रेरित गर्ने मेरी जीवन साथी देवीकुमारी पौड्याललाई हृदयदेखि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा कम्प्युटर टाइप गरी सहयोग गर्ने रामकृष्ण महर्जन (चीप एण्ड वेष्ट कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुर, पाँगा) धन्यवादका पात्र छन् ।

२०६४ आषाढ **– ज्ञानेन्द्रप्रसाद पौड्याल**

विषयसूची

पृष्ठ

सिफारिस पत्र
स्वीकृति पत्र
कृतज्ञताज्ञापन

पहिलो – अध्याय
शोधकार्यको परिचय

१.१ परिचय ---------- १
१.२ शोधप्रयोजन ---------- ३
१.३ समस्याकथन ---------- ३
१.४ शोधको उद्देश्य ---------- ४
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा ---------- ४
१.६ अध्ययनको औचित्य ---------- १८
१.७ परिकल्पना ---------- १९
१.८ अध्ययनको सीमाङ्कन ---------- १९
१.९ शोधकार्यको पद्धति ---------- २०
  १.९.१ प्रकाशित स्रोत ---------- २०
  १.९.२ अप्रकाशित स्रोत ---------- २०
  १.९.३ शोधविधि ---------- २०
    १.९.३.१ प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन ---------- २०
    १.९.३.२ द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन ---------- २०
१.१० शोधपत्रको रूपरेखा ---------- २१

दोस्रो – अध्याय
डा. डिल्लीरमण रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्वको परिचय

२.१ जीवनी ---------- २२
  २.१.१ जन्म र जन्मस्थान ---------- २२
  २.१.२ बाल्यकाल, वैवाहिक जीवन तथा परिवार ---------- २२
  २.१.३ शिक्षा ---------- २४
  २.१.४ व्यक्तिगत स्वभाव, रूचि र धारणा ---------- २४
  २.१.५ व्यक्तिगत विशेषता ---------- २६
२.२ व्यक्तित्व ---------- २७
  २.२.१ राजनीतिक व्यक्तित्व ---------- २८
  २.२.२ प्राज्ञिक व्यक्तित्व ---------- ३१
    २.२.२.१ अर्थशास्त्रीका रूपमा ---------- ३१
    २.२.२.२ इतिहासकारका रूपमा ---------- ३२
  २.२.३ सामाजिक व्यक्तित्व ---------- ३४
  २.२.४ मान सम्मान तथा प्रतिष्ठा ---------- ३६

तेस्रो – अध्याय
नेपालमा इतिहासलेखन र डा. रेग्मी

३.१ नेपालमा इतिहासलेखन र विकास ---------- ४१
  ३.१.१ उन्नाइसौँ शताब्दीसम्ममा नेपालको इतिहासलेखन ---------- ४२
  ३.१.२ बीसौँ शताब्दी र त्यसपछिको नेपालको इतिहासलेखन ---------- ४५
३.२ नेपालमा इतिहासलेखनको समस्या र प्रयास ---------- ५२
३.३ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा स्रोत सामग्रीको प्रयोग ---------- ५६
३.४ डा. रेग्मीलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा र सुरुआत ---------- ५९
  ३.४.१ डा. रेग्मीलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा ---------- ५९

३.४.२ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको सुरुआत ---------- ६१
३.५ डा. रेग्मीको मौलिक पहिचान र लेखन शैली ---------- ६३
३.६ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको प्रवृत्ति, धारणा र विशेषता ---------- ६५

चौथो – अध्याय
डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्राचीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

४.१ परिचय ---------- ६८
४.२ एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल ---------- ६८
४.३ ऐन्सियन्ट नेपाल (१९६०) ---------- ७६
४.४ एन्सिएन्ट नेपाल (१९६९) ---------- ८९
४.५ इन्सक्रिप्सन्स अफ एन्सियन्ट नेपाल (भोलुम I) ---------- ११७
४.६ इन्सक्रिप्सन्स् अफ एन्सियन्ट नेपाल (भोलुम II) ---------- १२८
४.७ इन्सक्रिप्सन्स् अफ एन्सियन्ट नेपाल (भोलुम III) ---------- १३८

पाँचौ – अध्याय
डा. रेग्मीद्वारा लिखित मध्यकालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

५.१ परिचय ---------- १५५
५.२ मिडियभल नेपाल (भोलुम I) ---------- १५५
५.३ मिडियभल नेपाल (भोलुम II) ---------- १६६
५.४ मिडियभल नेपाल (भोलुम III) ---------- १८२
५.५ मिडियभल नेपाल (भोलुम IV) ---------- १८६

छैठौं – अध्याय
डा. रेग्मीद्वारा लिखित आधुनिक र तत्कालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

६.१ परिचय ---------- १९५
६.२ आधुनिक नेपालसम्बन्धी कृतिहरू ---------- १९५
६.२.१ मोडर्न नेपाल (१९६१) ---------- १९६
६.२.२ मोडर्न नेपाल (भोलुम I) ---------- २०९
६.२.३ मोडर्न नेपाल (भोलुम II) ---------- २२८
६.३ तत्कालीन नेपालसम्बन्धी कृतिहरू ---------- २३७
६.३.१ हिन्दी भाषामा लेखिएका कृतिहरू ---------- २३७
६.३.१.१ नेपाली भाषा और उसका साहित्य ---------- २३८
६.३.१.२ आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका ---------- २४३
६.३.२ अंग्रेजी भाषामा लेखिएका कृतिहरू ---------- २४६
६.३.२.१ नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल ---------- २४६
६.३.१.२ नेपाल ---------- २५४
६.३.२.३ ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल (१९५०) ---------- २६१
६.३.२.४ ह्विदर नेपाल ---------- २७२

सातौं – अध्याय
डा. रेग्मीद्वारा लिखित फुटकर, लेख, रचनाहरूको अध्ययन

७.१ परिचय ---------- २८८
७.२ सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल ---------- २८८
७.३ द एन्टीक्वीटी अफ द नेवार्स अफ काठमाडौं ---------- २९३
७.४ नेपाल्स फोरेन पोलिसी इन रिलेसन टु इण्डिया एण्ड चाइना ---------- २९७
७.५ ट्याक्सेस इन एसिएन्ट नेपाल इन द लाइट अफ इन्सक्रिप्सन एण्ड स्केयर्ड टेक्स्ट २९८
७.६ रिप्रोडक्टेड फर्म द फोर्थ कमिङ बुक अन एनसियन्ट इन्सक्रिप्सन्स
द चांगु किलर इन्सक्रिप्सन ---------- ३०१
७.७ रत्नपार्कनिरको हालै उत्खननमा पाइएको धारा ---------- ३०२
७.८ तिर्थ इन कालिदास रघुवंश ---------- ३०४
७.९ ए ट्रिब्युट टु द लेट प्रोफेसर गिसेपी टुसी ---------- ३१०

आठौँ – अध्याय
इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी र उनको योगदान तथा मूल्याङ्कन

८.१	परिचय ----------	३१६
८.२	विद्वान तथा इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी ----------	३१६
	८.२.१ डा. रेग्मी र इतिहास संशोधन मण्डल ----------	३१७
	८.२.२ डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूको धारणा ----------	३२१
	८.२.३ डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न इतिहासकारहरूको धारणा ----------	३२९
	८.२.३.१ पेशागत इतिहासकारहरू ----------	३३०
	८.२.३.२ लेखन र चिन्तनका इतिहासकारहरू ----------	३४५
	८.२.३.३ विदेशी इतिहासकारहरू ----------	३५१
८.३	डा. रेग्मीको योगदान र मूल्याङ्कन ----------	३५२
	८.३.१ डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमार्फत आएका अभिव्यक्तिहरू	३५३
	८.३.२ डा. रेग्मीका अभिव्यक्ति र अर्न्तवार्ताहरू ----------	३६०
	८.३.३ डा. रेग्मी र समकालीन इतिहासकारबीच इतिहासलेखनमा अन्तर -----	३६४
	८.३.४ डा. रेग्मीका कृतिहरूको सवल र दुर्वल पक्ष ----------	३६८
	८.३.५ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा योगदान ----------	३७२
	८.३.६ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा समीक्षा र मूल्याङ्कन ----------	३७८

नवौँ – अध्याय
उपसंहार

सन्दर्भ सामग्रीहरू
परिशिष्टाङ्क
फोटोहरू

परिशिष्टसूची

		पृष्ठ
१.	डा. डिल्लीरमण रेग्मीका हिन्दी तथा नेपालीमा लेखिएका पुस्तकहरूको सूची---	४०८
२.	डा. डिल्लीरमण रेग्मीका अंग्रेजीमा लेखिएका पुस्तकहरूको सूची -----------------	४०९
३.	डा. रेग्मीका फूटकर लेख रचनाहरूको सूची---	४१०
४.	डा. रेग्मीद्वारा लिखित कविता--	४१२
५.	डा. डिल्लीरमण रेग्मीको वंशावली विवरण चार्ट --------------------------------------	४१३
६.	डा. डिल्लीरमण रेग्मीज्यूको जन्म कुण्डली--	४१४
७.	डा. रेग्मीको नेपाली हस्तलिपि--	४१५
८.	डा. रेग्मीको अंङ्ग्रेजी हस्तलिपि ---	४१६
९.	डा. रेग्मीसँग सम्बन्धित कागजात ---	४२१
१०.	डा. रेग्मीसँग सम्बन्धित कागजात ---	४२२
११.	डा. डिल्लीरमण रेग्मीको तस्वीर अंकित हुलाक टिकट ------------------------------	४२३
१२.	प्रश्नावलीको नमूना--	४२४

संक्षेपीकृत शब्द सूची

ई.	-	ईस्वी सम्वत्
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
ने.ए.अ.अ.के.	-	नेपाल र एशियाली अध्ययन-अनुसन्धान केन्द्र
पा.वि.के.	-	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
वि.सं.	-	विक्रम सम्वत्
ने.सं.वि.	-	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

शोध शीर्षक

"नेपालको इतिहास लेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान"

प्रस्तावित शोध प्रबन्धलाई सुव्यवस्थित र सुसंगठीत गर्न निम्नानुसारका अध्यायहरूमा विभाजन गरिएको छ र आवश्यकता अनुसार अन्य उप-शीर्षकहरू पनि थपगरी अनुसन्धानलाई पूर्णता दिइएको छ। सामान्यतया प्रस्तुत अनुसन्धानको बाह्य संरचना यस प्रकार रहेको छ।

पहिलो-अध्याय : शोध परिचय

दोस्रो-अध्याय : डा. डिल्लीरमण रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्व परिचय

तेस्रो-अध्याय : नेपालमा इतिहासलेखन र डा. रेग्मी

चौथो-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्राचीन नेपाल विषय अन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

पाँचौँ-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित मध्यकालीन नेपाल विषय अन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

छैटौँ-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित आधुनिक र तत्कालीन नेपाल विषय अन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

सातौँ-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित फूटकर लेख रचनाहरूको अध्ययन

आठौँ-अध्याय : इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी र उनको योगदान तथा मूल्याङ्कन

नवौँ-अध्याय : उपसंहार

सन्दर्भसामग्री

परिशिष्ट